

VEDÂ HUTBESİ'NDEKİ TEMEL PRENSİPLER VE KUR'ÂNÎ TEMELLERİ MAJOR PRINCIPLES IN FAREWELL SERMON AND THEIR QURANIC GROUNDS

ADNAN ADIGÜZEL

DOÇ. DR.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ Ü. İLAHİYAT FAK.

ÖZ

Hiz. Muhammed (s.a.s.) vefatından (11/632) yaklaşık üç ay kadar önce hac ibadetini edâ etmek için Mekke'ye gitmiştir. Onun Müslümanları da hacca daveti üzerine on binlerce Müslüman da o yıl hac mevsiminde Mekke'ye akın etmişlerdir. Onun bu haccı için Vedâ haccı, burada yüz bin kişi civarında Müslümana yaptığı konuşmaya da Vedâ hutbesi denilmiştir. O, burada 23 yıllık peygamberlik dönemi boyunca tebliğ ettiği temel esasları ana hatlarıyla özetlemiştir. Bu esaslar aynı zamanda bütün insanlar için evrensel temel prensipler niteliğindedir.

Bu çalışma, Hiz. Muhammed'in Vedâ haccı esnasındaki çeşitli konuşmalarında belirtmiş olduğu temel prensiplerin, onun peygamberlik hayatı boyunca Allah'tan kendisine vahyedilen Kur'an'a dayandığı tezinden hareket edilerek ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede Vedâ hutbesi olarak ifade edilen bu konuşmalarda ele alınan temel konular ve prensiplerin Kur'an'daki karşılıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun için önce Vedâ hutbesi metninde yer alan ana konular başlıklar hâline getirilmiş, sonra da başlıklar hâlinde belirlenen prensip ya da konunun Kur'an'daki karşılığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Anlatılan her prensip ve konunun içerik yönünden Kur'an âyetleri ile ortaklığına dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hiz. Muhammed, Vedâ hutbesi, İslâm'ın temel prensipleri, Temel insan hakları.

ABSTRACT

Prophet Mohammed (saws) went to Mecca to perform the rites of his pilgrimage about three months before his death (11/632). Upon hearing he was going on a pilgrimage to Mecca (hajj), tens of thousands of Muslims rushed to Mecca during the hajj season. That pilgrimage of the prophet's was called the Farewell Pilgrimage and his address to an audience of about one hundred thousand Muslims was called Farewell (Last) Sermon. In his sermon here, he delivered a concise sermon, outlining major points that he had preached during his 23-year prophetic mission.

The main argument of the present paper is that the basic principles outlined by Mohammed (saws) in the Farewell Sermon were based on the Quran, which was revealed to him during his prophetic mission. With this in mind we tried to determine the correspondences of the basic points and principles in the Farewell Sermon to revelations in the Quran. To this end the main issues in the text of the Farewell Sermon were grouped under headings and then the principles or issues that the headings refer to were compared with their possible correspondences in the Quran. Each principle and topic mentioned in the sermon was showed to have common grounds with the Quranic revelations in terms of their content.

Keywords: Hiz. Mohammed, The Farewell Sermon, Basic principles of Islam, Basic human rights.

Giriş

Hz. Muhammed (s.a.s.)'in Mekke'de 610 yılı Ramazan Ayı'nda ilk vahyi almasıyla hayatında yeni bir dönem başlamıştır. O günden itibaren onun hayatının akışını kendisine vahyedilen âyetler belirlemeye başlamış, konuşmaları, davranışları ve hedefleri âyetlerle çerçevellenmiştir. O, kendisine vahyedilen âyetleri ulaştığı herkese açık ve doğru bir şekilde anlatmaya gayret etmiştir. O, tebliğinin anlaşılıp kabul edilmesi için insanları ikna etmek ve âyetlere göre kişisel ve sosyal hayatta gerekli değişimin gerçekleşmesini sağlamak için var gücüyle çalışmıştır.

Peygamberlik görevi genel anlamda, Allah'ın muradını insanlara duyurmak ve buna göre doğru yaşam şeklini insanlara model olarak göstermektir. Hz. Muhammed (s.a.s.) de bu görevi ifa edebilmek için, hem kendisine vahyedilen âyetleri tebliğ ve tebyin etmiş, hem de söz, davranış, düşünüş, tavır, hâl ve hareket olarak bu âyetlerin gereklerini en mükemmel şekilde göstermiştir. O, vahyin başlangıcından vefatına kadar devam eden dönemde kendisine vahyedilen âyetler doğrultusunda davetine icabet eden müminlerle birlikte, toplumsal yapıyı tamamen kuşatan yeni bir anlayış ve hayat tarzı oluşturmuştur.

İslâmiyet'in geldiği dönemdeki yaşam tarzı, Kur'ân-ı Kerîm ve Müslümanlar tarafından 'câhiliye' sıfatı ile anılırken,¹ bahsedilen döneme de 'câhiliye çağı' denilmiştir.² Bu nitelendirmenin önemli sebebi, o dönemde insanların genellikle Allah'ı hesaba katmadan yaşamaları, hemen her yerde ekonomik, sosyal, siyâsal güce dayalı bir keyfiliğin en belirleyici etken olmasıdır. Öyle ki

¹ Âl-i İmrân, 3/154; Mâide, 5/50; Ahzâb, 33/33; Fetih, 48/26.

² Bu konuda bkz. Mustafa Fayda, 'Cahiliye', *DİA*, İstanbul 1993, c. VII, s. 17-19; Cevad Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, Bağdat 1993, c. I, s. 37; Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, Ankara 1957, 86 vd.

bu dönem insanın, insan olarak değerinin yok sayıldığı, en önemli ve hatta tek değer, ekonomik ve sosyal anlamda güç sahibi olmaktan geçtiği bir zaman dilimidir. Hz. Muhammed, câhiliye toplumundaki insanlara yeni bir ruh, yaşam şekli ve hedef göstermiş; onun davetinin kabulüyle Hicaz bölgesinde yeni bir hayat ve yeni bir toplumsal yapı inşa edilmiştir. Artık insanların davranış sınırlarını vahiy kaynaklı kurallar ve ilkeler belirlemiş; bunun da ötesinde onlara bütün zamanlara, mekânlara ve insanlara yönelik hedefler gösterilmiştir.

Hz. Muhammed (s.a.s.) vefatından yaklaşık üç ay kadar önce, hac ibadeti için Mekke'ye gitmiştir. Onun hicretten sonra ilk defa hacca gideceğini ilan etmesi ve insanları da bu hacca katılmaya davet etmesiyle³ Arabistan Yarımadası'nın her yanında bulunan Müslümanlar da Mekke'ye akın etmişlerdir. Resûlullah'ın yüz bin kişiden fazla⁴ Müslümanla birlikte gerçekleştirdiği bu hac 'Vedâ haccı' olarak anılmış, bu hac esnasında yapmış olduğu konuşmaya da 'Vedâ hutbesi' denilmiştir.

Hz. Muhammed (s.a.s.), Vedâ hutbesi olarak bilinen konuşmasında âdeta 23 yıllık tebliğinde ortaya koyduğu temel prensipleri ana hatlarıyla sunmuştur. Aslında onun burada ortaya koyduğu her prensip, daha önce kendisine vahyedilen âyetlerin gereği olarak tebliğ ettiği ve hayata geçirdiği ilkelerden başka bir şey değildir. Bu çalışmanın hedefi de, onun Vedâ hutbesinde Müslümanlardan istediği temel İslâmî istek ve uygulamaların Kur'ân'daki temellerine işaret etmektir.

Kur'ân'da pek çok yerde peygamberin görevinin kendisine vahyedilen âyetleri duyurmak olduğu hatırlatılmıştır. Peygambere yapılan saldırılar ve yalanlamalar da, onun vahyi tebliğ ve ona göre hareket ediyor olmasından dolayı Allah'ı inkâr ve vahyi reddetmek olarak değerlendirilmiştir.⁵ Bu anlamda Resûlullah'ı savunan bir âyette, onun kendi hevasından bir şeyler uydurmadığı, her ne söylüyor ve tebliğ ediyorsa ancak kendisine vahyedilen ilâhî belgeye göre hareket ettiği vurgulanmıştır.⁶ Aslında tarih boyunca bütün peygamberler de aynı görev için seçilmişlerdir. Dolayısıyla Hz. Muhammed, peygamberler silsilesinin son halkası olarak önceki peygamberlerin yolunu devam ettirmekle görevlendirilmiştir.⁷ Önceki peygamber-

³ Muhammed b. Ömer b. Vâhid Vâkîdî, *Kitâbü'l-megâzî*, Marsden Jones, Oxford University Press, London 1966, c. III, s. 1088, 1089.

⁴ Vedâ haccına katılanların sayısı ile ilgili, farklı rakamlar verilmektedir. Bkz. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınları, İstanbul 1980, c. I, s. 297. Ayrıca bkz. H. Ahmet Özdemir, 'Son Peygamberin (s.a.s.) Son Mesajı Olarak Vedâ Hutbesi', *Din İlimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, c. V, sy. 1, s. 100.

⁵ En'âm, 6/33.

⁶ Necm, 53/1-4; Nahl, 16/44.

⁷ Ahkâf, 46/9; Bakara, 2/136; En'âm, 6/84.

ler⁸ gibi o da Allah'ın kendisine vahyettiği âyetlere göre hareket etmekle mükelleftir ve bu mükellefiyetini yerine getirmiştir. Bundan dolayı Kur'an Hz. Peygamber'e itaat etmeyi, Allah'a itaat etmek olarak kabul etmiştir.⁹

Hız. Muhammed, Allah'ın Kur'an'da kendisine bildirdiklerini eksiksiz olarak duyurmuş ve gereğini yerine getirmiştir.¹⁰ Onun uygulamalarına Sünnet denilir ve bu kelime ile anlatılmak istenilen öncelikle; sözlü ve fiilî olarak hayatın her alanında Kur'an'ın pratiğe aktarılmış şekliinden başka bir şey değildir. Çünkü onun söz ve fiilleri, doğrudan doğruya Kur'an'a dayalı olarak ya da onun Kur'an'dan aldığı bir ilham ve ruhla ortaya konulmuştur.¹¹ O, Allah tarafından verilen görevinin gereği olarak,¹² kendisine vahyedilen âyetleri insanlara idrak seviyelerine göre sözlü ve fiilî olarak açıklamıştır.¹³ Sonuçta Hız. Peygamber'in sünneti, doğrudan metin olarak olmasa da mana olarak Kur'an'a dayanmaktadır. Hız. Muhammed (s.a.s.) söz ve fiilleriyle, ya Kur'an'daki mücmel konuların açıklamasını yapmış ya da muhtasar olarak anlatılmış bir konunun açılmasını ve daha açık hâle gelmesini sağlamıştır. Sonuç olarak Peygamberimizin söz ve fiilleri ya doğrudan doğruya, ya da anlam olarak Kur'an'a dayanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında onun söz ve fiillerinin Kur'an'ın açıklaması mahiyetindedir.¹⁴

Hız. Muhammed (s.a.s.), peygamberlik hayatı boyunca her adımını kendisine vahyedilen âyetlere göre; bu âyetlere ters düşmeyecek şekilde atmıştır. Dolayısıyla Hız. Peygamber'in ortaya koyduğu hükümler, Kur'an'da bildirilen genel anlayış ve prensiplere uygun olarak ortaya konulmuştur. Zaten olması gereken de Hız. Peygamber'in Allah'ın elçisi olarak insanlara birtakım açıklamalar yaparken, tebliğ ederken ya da hükümler verirken kendisine vahyedilen âyetlere dayanarak¹⁵ ve âyetlere kıyaslar yaparak; âyetlerde anlatılan genel, temel ilkelere göre hükmetmesidir.¹⁶ Bundan dolayı sadece Allah'a kulluk eden bir mümin olmak, Hız. Peygamber'in ortaya koyduğu hükümleri tereddütsüz kabul etmeyi gerektirmektedir.¹⁷

⁸ Ahzâb, 33/2; Sâd, 38/70; Ahkâf, 46/9; Hakka, 69/44-47.

⁹ Nisâ, 4/80; Fetih, 48/10; Necm, 53/1-4.

¹⁰ Mâide, 5/67; Ahzâb, 33/39.

¹¹ Ebû İshâk İbrahim b. Mûsâ b. Muhammed Şâtibî, *el-Muvâfakât*, çev. Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 1999, c. IV, s. 4; Selahattin Polat, 'İslâm'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri', *Kutlu Doğum Sempozyumu*, 2001, 2. baskı, TDV Yayınları, Ankara 2008, s. 21.

¹² Nahl, 16/44.

¹³ Fatih Tok, 'Peygamberimizin Kur'an'dan İktibasları', *II. Lisans Üstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı IV*, edit. Ümit Güneş, İstanbul 2003, s. 1068, 1069.

¹⁴ Şâtibî, *Muvâfakât*, c. IV, s. 9-12.

¹⁵ Nisâ, 4/105; Nahl, 16/44; Nûr, 24/51.

¹⁶ Abdülvehhâb Hallâf, *İslâm Hukuk Felsefesi (İlmu Usûli'l-Fıkh)*, çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1985, s. 220.

¹⁷ Nisâ, 4/65.

A. Vedâ Hutbesi

Hz. Muhammed (s.a.s.), Vedâ haccı esnasında Mekke'de Mina, Arafat gibi farklı yerlerde konuşmalar yapmıştır.¹⁸ Ancak onun konuşmaları farklı hadis mecmuaları ve İslâm tarihi kaynaklarında tam olarak aynı içerik ile nakledilmiş bir metin değildir. Bu farklılık, aynı dönemde farklı yerlerde okunan hutbelerin içerik farklılığından kaynaklanabileceği gibi, râvilerin duydukları hutbedeki sözlerin farklı kısımlarını nakletmiş olmalarından da kaynaklanmış olabilir. Hz. Muhammed'in bu konuşmaları, çeşitli kaynaklarda yer alan rivayetlerin derlenmesi suretiyle tam metin hâline getirilmeye çalışılmıştır. Yani Vedâ hutbesi ifadesiyle, Peygamberimizin Arafat'ta zilhicce ayının dokuzunda cuma günü yaptığı konuşma temel alınarak, bu hac esnasında yaptığı diğer konuşmaların da bir araya getirilmesiyle oluşan metni kastediyoruz.¹⁹

Vedâ hutbesi'nin içeriği en genel anlamda insanların sahip oldukları temel hak ve sorumlulukları konu alan bir metin olarak değerlendirilmiş ve birçok araştırmacı tarafından çeşitli açılardan ele alınmıştır. Vedâ Hutbesini okunmasından üç ay gibi kısa zaman sonra vefat edecek olan Hz. Peygamberin bir vasiyeti olarak da düşünmek mümkündür.²⁰ Hz. Muhammed, bu hutbeyle en genel ifadeyle temel İslâmî/dinî kuralları, hak ve görevleri etkili ve vezir bir şekilde orada bulunan Müslümanlara tekrar hatırlatmıştır.

Hz. Peygamber (s.a.s.) hutbesine Allah'a hamd ve sena ile başlamış, her türlü övgüye layık olanın Allah olduğunu, bağışlanma ve yardımın sadece O'ndan dileceğini belirtmiş, her türlü kötülükten O'na sığınmış, hidayete eriştirecek olanın Allah olduğunu belirtmiş ve İslâm'ın temel ilkesi olan kelime-i şahâdeti okumuş, takvayı ve Allah'a itaati tavsiye etmiştir. Resûlullah, sözlerinin devamında hitap ettiği insanların sözünü iyi dinlemelerini istemiş, orada bulunanların sözlerini orada bulunmayanlara aktarmalarını ve dile getireceği hususların mümkün mertebe daha çok kişiye ulaştırılmasını istemiştir.

Resûlullah (s.a.s.) Vedâ hutbesi vesileyle câhiliye dönemi ile yapılan hesaplaşmayı dile getirmiştir. Mesela câhiliye döneminde olağan karşılanan kan davalarını, faizi, insanlar arasındaki soy sopa dayalı ayırimcılığı, miras konusundaki kanunsuzluğu, takvimle oynayarak ortaya çıkarılan nesf anlayışı gibi uygulamaların tamamen kaldırdığı hatırlatılmıştır. Müslümanlara kardeş olduklarını hatırlatmış, miras konusunda haksızlığa yol açacak teşebbüslerden uzak durmalarını ve kadın erkek ilişkilerinde haksızlıktan kaçınmaları gerektiğini bildirmiştir. Yine Müslümanların yollarından sapmadan yaşamaları için, kendilerine Kur'ân ve Sünnet gibi bir kılavuz bı-

¹⁸ Vâkıdî, c. III, s.1100, 1101.

¹⁹ Özdemir, s. 100.

²⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. I, s. 298.

rakıldığı vurgulanmıştır. Vedâ hutbesi, son peygamberin orada kendisine kulak veren Müslümanlar şahsında bütün ümmetine ve insanlığa son bir seslenişidir. Bu hutbe, Allah'ın 'Hâtemu'n-Nebiyîn'²¹ olarak nitelendirdiği elçisinin 23 yıllık tebliğinin bir özetidir.²²

Vedâ hutbesinde tekrarlanan "Ey insanlar!" hitabı, bu hutbenin evrensellik yönünü, yani bütün insanlara şamil olma özelliğini ortaya koymaktadır. Zira hutbenin muhatabı öncelikle Müslümanlar olmakla birlikte, hutbenin içeriği bütün insanlara yönelik temel insanî ilkeler içermektedir. Bu anlamda öncelikle eşitlik, hürriyet, kan davaları ve faizin yasaklanması, emanete riayet gibi hususlar, en temel evrensel insan hakları ilkeleridir.

Bu hutbede Hz. Muhammed (s.a.s.) bildirdiği konulardan sonra kendini dinleyen Müslümanlara 'Tebliğ ettim mi?', diye sormuş ve evet cevabını alınca da, şahadet parmağını gökyüzüne doğru kaldırarak; 'Şahit ol Yâ Rabb!' diye, ümmetine karşı risâlet görevini yerine getirdiğini bildirmiştir. Kur'ân'da da peygamberin müminlere, müminlerin de diğer insanlara şahitlik etmesi esası hatırlatılmıştır.²³ Hz. Peygamber o güne kadar yaptığı çalışmaları burada ortaya koyduğu temel ilkelerle risâlet (tebliğ) görevini hakkıyla yerine getirdiğini göstermiştir.

B. Vedâ Hutbesindeki Temel Konu ve Prensiplerin Kur'ânî Temelleri

Resûlullah (s.a.s.), Vedâ hutbesini okurken, Arafat'ta toplanmış bulunan yüz bin kişi civarındaki herkesin sözlerini rahatça duyup anlayabilmesi için gerekli önlemleri almıştır. Bu çerçevede ashabından bazı kişileri kendi sözlerini yüksek sesle tekrarlamak üzere görevlendirmiş ve sözlerinin herkeşe ulaşması sağlanmıştır.²⁴ Arafat'ta zilhicce ayının 9'una rastlayan cuma günü okunmuş olan hutbeden sonra nazil olan bir âyette, Allah'ın hoşnut olduğu din olan İslâm'ın kemale erdiği belirtilmiştir.²⁵ Müslümanlar da bu ifadeden Kur'ân'ın indirilmesinin tamamlanarak, Hz. Muhammed'in ilâhî tebliğ görevinin sona erdiği ve artık onun vefatının yaklaştığını düşünmeye başlamışlardır.²⁶

²¹ Ahzâb, 33/40.

²² Vedâ hutbesinin özet ve değerlendirmesi ile ilgili bkz. Özdemir, *a.g.e.*, s. 106-109.

²³ Hac, 22/78.

²⁴ Ahmed b. Ebî Yakûb b. Câfer b. Vehb b. Vâdîh Yakûbî, *Târihu'l-Yakûbî*, Abdülemîr Mühennâ, Şirketü'l-A'lâ li'l-Matbûât, Beyrut 2010, c. I, s.439.

²⁵ Mâide, 5/3.

²⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Muğîre Berdizbe el-Cûfî Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1987, "Kitâbu'l-Megâzî", "Haccetü'l-Vedâ", c. V-VI, s. 307; Yakûbî, *a.g.e.*, c. I, s. 442; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. I, s. 301. Söz konusu âyet mealen şöyledir: '... *Bilin ki, bugün artık dininizin hükümlerini kemale erdirdim, size olan nimetimi tamamladım. Sizin için din olarak da İslâm'ı seçtim...*' Mâide, 5/3.

Çalışmamızda Muhammed Hamidullah'ın 'Mecmûatû'l-vesâiku's-siyâsiyye li'l-ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râşide'²⁷ adlı eserinde derlediği Vedâ hutbesi metnini temel alacağız. Bu metin, yine Muhammed Hamidullah'ın İslâm Peygamberi başlığı ile Türkçeye tercüme edilen eserinde de yer almaktadır.²⁸ Ayrıca başka çalışmalarda da Vedâ hutbesi tercümeleri bulunmaktadır.²⁹ Hamidullah'ın hazırlamış olduğu Arapça metin ile onun tercümesi, bu yazının ekinde yer almaktadır. Araştırmada Vedâ hutbesi metninden yola çıkılarak sırayla verilmeye çalışılan prensip ve konuların yer aldığı hadis ve İslâm tarihi kaynakları da dipnotlarda ayrıca gösterilmiştir. Şimdi bu konu ve prensipleri sırayla ele alalım:

1. Başlangıç: Allah'a Dua, O'na Sığınma, Allah'ın Birliği, Mutlak Hâkimiyetinin İfadesi ve Kelime-i Şahâdet³⁰

Bu başlangıç aynı zamanda Müslümanlar arasında genel olarak söze başlamadan önce kullandıkları kalıp bir giriş ifadesi olarak yerleşmiştir. Buradaki giriş mahiyetindeki ifadeler, İbn Kuteybe'nin Uyûnü'l-ahbâr adlı eserinde, Kitâbü'l-İlm ve'l-Beyân ana başlığı altında hitap konusunu işlerken, Peygamberimizin buradaki hutbeye giriş ifadelerinin yaklaşık aynısını naklederek, bunun Hz. Peygamber'in hutbelerinin karakteristik özelliklerinden biri olduğunu belirtmiştir.³¹

Hz. Muhammed (s.a.s.) başlangıçta öncelikle yalnız Allah'a hamd ettiğini ve O'ndan yardım beklediğini belirtmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de de Müslümanların yalnız Allah'a hamd ve şükretmeleri, O'ndan yardım istemeleri ve O'ndan bağışlanma dilemeleri gerektiği ve hidayete ermenin insanın

²⁷ Muhammed Hamidullah, *Mecmûatû'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râşide*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1987, s. 360-368. Bu eserin Türkçe tercümesi için bkz. Muhammed Hamidullah, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, Hz. Peygamber Döneminin Siyasi-İdari Belgeleri, çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yay., İstanbul 1997.

²⁸ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 2011, c. I, s. 231-234; *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınları, İstanbul 1980, c. I, s. 298-301; Hamidullah, *Vesâik*, s. 379-390.

²⁹ Bu konudaki bazı örnekler için bkz. Zeynuddin Ahmed b. Ahmed b. Abdülatîf Zebîdî, *Sahih-i Buhâri Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi*, çev. Kamil Miras, Ankara 1976, c. X, s. 396-399; Celâleddin Karakılıç, "Hazret-i Muhammed Aleyhi's-Selâm'ın Vedâ Haccı", *Diyanet Dergisi*, Ocak-Şubat 1972, c. XI, s. 1, s. 19-27.

³⁰ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ Tirmizî, *Câmiu'l-kebîr*, Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1996, "Fedâilu'l-Kur'ân", 10 (3087), c. V, s. 167; İbn Abdîrabbih, Ahmed b. Muhammed, *el-İkdü'l-ferîd*, haz. Muhammed Saîd el-Uryan, Mektebetü'l-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, Kahire 1953, c. IV, s. 124-125; Muhammed, Hamidullah, *Mecmûatû'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râşide*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1987, s. 360.

³¹ İbn Kuteybe ed-Dineverî, *Kitâbu uyûni'l-ahbâr*, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1925, c. I-IV, II, s. 231; Özdemir, *a.g.e.*, s. 107.

Allah'a yönelmesiyle gerçekleşmekle birlikte, Allah'ın bir lütfu olduğu ve yalnız O'na yönelmek gerektiği bildirilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in ilk sûresi olan Fâtiha sûresi neredeyse tamamen bu konuyla ilgilidir. Bu sûrede Müslümanların sadece Allah'a kulluk etmeleri, O'na hamd etmeleri, sadece O'ndan yardım beklemleri gerektiği ifade edilmiştir. Yine bu sûrede doğru yola götürecekt tek varlığı Allah olduğu bildirilerek müminlerin 'O'ndan kendilerini doğru yola iletmesini talep etmelerini' istemektedir.³² Bir başka âyette de, 'Allah'tan başkalarından yardım istemenin (beklemenin) boşuna bir beklenti olduğu' ifade edilmiştir.³³ Yine İnşirâh sûresinde de Allah'a yönelmek ve bütün rağbetin Allah'a olması gerektiği bildirilerek; '*Ancak Rabbine yönel ve yalvar.*'³⁴ diye buyrulmuştur.

Hz. Muhammed hutbeye giriş ifadelerinde ayrıca her türlü kötülükten Allah'a sığınmış ve doğru yola hidayetini de Allah'ın elinde olduğunu ifade etmiştir. Bu anlamda Kur'ân'da her türlü kötülükten ve şeytanî dürtülerden Allah'a sığınmamız gerektiğini bildiren âyetler bulunmaktadır.³⁵ Kur'ân'da Allah'a tevekkül eden halis kullar için şeytanın zorlayıcı bir gücü olmadığı ifade edilmiş, Allah'ı veli kabul ederek yalnız O'na yönelen ve O'na tevekkül eden kişilerin şeytanın tuzağına düşmekten korunduğu bildirilmiştir.³⁶ Yine Kur'ân-ı Kerim'in en sık okunan sûrelerinden olan Felak ve Nas sûrelerinde her türlü kötülük ve şerden Allah'a sığınmamız gerektiği vurgulanmıştır.³⁷ Bir başka âyette her türlü kötülükten Allah'a

³² Fâtiha, 1/1-7. Bu giriş ifadeleri: '*Allah'a hamdolsun. O'nu över; O'ndan yardım bekler ve O'ndan başışlanma dileriz. Nefislerimizin fenalıklarından ve yaptığımız işlerin kötülüklerinden de Allah'a sığınırız. Allah kimi hidayete erdirirse, onu hiç kimse hak yoldan saptıramaz. Yine kimi de hak yoldan saptırırsa, kimse ona doğruyu gösteremez. Allah'tan başka ilâh olmadığına, O'nun tek ve eşi ortağı olmadığına tanıklık ediyorum. Yine Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna tanıklık ediyorum.*' şeklindedir.

³³ '*Gerçek dua ancak Allah'a yapılan dua ve ibadettir. O'ndan başka varlıklara Tanrılık yakıştıran müşriklere tapındıkları varlıklar hiçbir karşılık veremezler. Onların durumu (bir kuyunun başında) ellerini suya doğru uzatıp suyun ağızlarına gelmesini bekleyen kişinin durumu gibidir. Kâfirlerin duası ve ibadeti daima boş, beyhudedir.*' Ra'd, 13/14.

³⁴ İnşirâh, 94/8.

³⁵ '*De ki: Rabbim! Şeytanların kışkırtmalarından sana sığınırım!*' Mü'minûn, 23/97. Ayrıca bkz. A'râf, 7/200; Nahl, 16/98; Mü'min, 40/56; Fussilet, 41/36.

³⁶ '*Gerçek şu ki, iman edenler ve Rablerine tevekkül edenler üzerinde onun (şeytanın) hiçbir zorlayıcı gücü yoktur. Onun zorlayıcı-gücü ancak onu veli edinenlerle, onunla O'na (Allah'a) ortak koşanlar üzerindedir.*' Nahl, 16/99-100.

³⁷ '*De ki: "Yarattığı şeylerin kötülüğünden, karanlığı çöktüğü zaman gecenin kötülüğünden, düğümlere üfleyenlerin kötülüğünden, haset ettiği zaman hasetçinin kötülüğünden, sabah aydınlığının Rabbine sığınırım."*' Felak, 113/1-5. '*De ki: "Cinlerden ve insanlardan; insanların kalplerine vesvese veren sinsi vesvesecinin kötülüğünden, insanların Rabbine, insanların Melik'ine, insanların İlâh'ına sığınırım."*' Nâs, 114/1-6.

sığınmak gerektiği belirtilerek mealen şöyle buyrulur:

*“Eğer sana şeytandan yana bir kışkırtma (vesvese veya iğva) gelirse, hemen Allah’a sığın. Şüphesiz Allah kendine sığınanları bilir, dualarını işitir. Allah’a itaatsizlikten sakınan kimseler şeytanî bir kışkırtmaya maruz kaldıklarında akliselikle düşünür ve kışkırtmanın kaynağını hemen fark ederler. Müşriklere gelince, dost bildikleri şeytanlar onları azgınlığa sürükler ve peşlerini hiç bırakmazlar.”*³⁸

Kur’ân-ı Kerîm’de hidayet üzere olmanın Allah’ın insanlara bir lütfu olduğu ifade edilmiştir. Yine Allah’ın peygamberlerini doğru yola davet eden elçiler olarak gönderdiği belirtilmiş, insanlardan dileyenin iman, dileyenin de inkâr edeceği ve Allah’ın kendisine yönelenleri doğru yola ileteceği, inatla yalanlamaya devam edenleri de haktan uzaklaştıracağı bildirilmiştir.³⁹

Kur’ân’ın insanlara verdiği temel anlayış, Allah’tan başkasına kulluk edilmemesi gerektiği anlayışıdır. İslâm davetinin temelini Allah’a kulluk ve diğer her türlü ilâhî reddetme prensibi oluşturmaktadır. Kur’ân-ı Kerîm bütün peygamberlerin bu temel prensibi yerleştirmek için gönderildiğini ifade eder. Kur’ân’daki peygamber kıssalarında bu gerçek defalarca tekrar edilmektedir.⁴⁰ Kur’ân’da tamamen Allah’ın birliği konusuna ayrılmış bir de sûre vardır.⁴¹ Tevhit konusunu ele alan şu âyetleri de bu konuda örnek olarak hatırlayalım:

*“O daima diridir, O’ndan başka hiçbir Tanrı yoktur. O hâlde dinde ihlaslı ve samimi kişiler olarak O’na dua edin. Her türlü övgü âlemlerin Rabbi Allah’a mahsustur. De ki: Bana Rabbinden apaçık deliller gelince, sizin Allah’ı bırakıp o tapıklarınıza kulluk etmem bana yasaklandı ve bana âlemlerin Rabbine teslim olmam emredildi.”*⁴²

*“Allah, mutlak hak ve hakikatin ifadesi olarak kendisinden başka gerçek ilâh olmadığını açıkça bildirmiştir. Melekler ve ilim sahipleri de bunu ikrar etmişlerdir. Evet, mutlak güç ve hikmet sahibi Allah’tan başka ilâh yoktur.”*⁴³

*“Allah, buyurmuştur ki: İki ilâh edinmeyin. O, ancak bir (tek) ilâhtır. O hâlde yalnız benden korkun!”*⁴⁴

*“İlâhınız bir tek Allah’tır. O’ndan başka ilâh yoktur. O, rahmandır, rahîmdir.”*⁴⁵

³⁸ A’râf, 7/200-202.

³⁹ Şûrâ, 42/13; Mü’min, 40/63; Ra’d, 13/27; Zümer, 39/35, 36.

⁴⁰ A’râf, 7/65, 73, 85, 158; Hûd, 11/25-26, 50, 61, 84; Mü’minûn, 23/23.

⁴¹ ‘De ki: O, Allah birdir. Allah sameddir. O, doğurmamış ve doğmamıştır. Onun hiçbir dengi yoktur.’ İhlâs, 112/1-4.

⁴² Mü’min, 40/65, 66.

⁴³ Âl-i İmrân, 3/18.

⁴⁴ Nahl, 16/51.

⁴⁵ Bakara, 2/163.

2. Allah'a İtaatsizlikten Kaçınmak ve O'na Boyun Eğmek Gerekir.⁴⁶

Kur'an'da sık sık insanların takva sahibi (uyanık bir bilince sahip) olmaları gerektiği hatırlatılır. Takva kelimesinin geçtiği bu âyetler insana Allah'ı hiç unutmaması gerektiğini hatırlatmaktadır. Âyetlerde daima Allah'ın nimetlerinin hatırlanması, bunun gereği olarak ona saygısızlık yapmaktan uzak durulması ve bu bilinçle hareket edilmesi emredilmektedir. Gerçek anlamda mümin olmak demek de, bir anlamda bu konuda gösterilen hassasiyete bağlıdır. Kur'an'da takva, Allah'a gereği gibi kulluk etmek ve O'na boyun eğmekle ilgili çok sayıda âyet bulunmaktadır.⁴⁷ Bu âyetlerden bazıları mealen şöyledir:

“İman eden ve iyi işler yapanlara, hakkıyla günahlardan sakınıp imanlarında sebat edip iyi işler yaptıkları, sonra yine hakkıyla sakınıp imanlarında sebat ve samimiyetle Allah'ın emrine uygun işler yaptıkları takdirde (haram kılınmadan önce) içki içmiş olmalarından dolayı hesaba çekilmeyeceklerdir. Allah iyi ve güzel işler yapanları sever.”⁴⁸

“Namazı dosdoğru kılın ve Allah'tan korkun diye de emredildik. Huzuruna götürülüp toplanacağınız O'dur.”⁴⁹

“Ey iman edenler! Eğer Allah'tan korkarsanız O, size iyi ile kötüyü ayırt edecek bir anlayış verir; suçlarınızı örter ve sizi bağışlar. Çünkü Allah büyük lütuf sahibidir.”⁵⁰

“Ey İnsanlar! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Ne babanın evlâdı, ne evlâdın babası namına bir şey ödeyemeyeceği günden çekinin. Bilin ki, Allah'ın verdiği söz gerçektir. Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın ve şeytan, Allah'ın affına güvendirerek sizi kandırmasın.”⁵¹

“Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez. Yüğü (günahı) ağır gelen kimse onu taşımak için (başkasını) çağırırsa, bu çağırıldığı akrabası da olsa, onun yükünden bir şey yüklenemez. Sen ancak görmeden Rablerinden korkanları ve namazı kılanları uyatabilirsin. Kim temizlenirse o, kendi menfaatine temizlenmiş olur. Dönüş Allah'adır.”⁵²

Bütün bu âyetlerde bildirildiği gibi Hz. Muhammed (s.a.s.), Müslümanları uyarak, yalnız Allah'a kulluk etmeleri, O'ndan başkasına boyun eğmemeleri ve ona itaatsizlikten uzak durmaları gerektiğini hatırlatmıştır.

⁴⁶ İbn Abdірabbih, *a.g.e.*, c. IV, s. 125; Hamidullah, *Vesâik*, s. 360.

⁴⁷ Bakara, 2/40, 41, 74, 150, 194, 196, 197, 203, 212; Mâide, 5/108; A'râf, 7/35; Enfâl, 8/34, 69; Yûnus, 10/6, 31; Nahl, 16/30, 50, 51, 52, 128; Tâ-Hâ, 20/113; Enbiyâ, 21/28, 49, 90; Hac, 22/1; Mü'minûn, 23/52, 57; Ahzâb, 33/35, 39; Fâtır, 35/18, 28; Zümer, 39/17, 18, 20, 23, 73.

⁴⁸ Mâide, 5/93.

⁴⁹ En'âm, 6/72.

⁵⁰ Enfâl, 8/29.

⁵¹ Lokmân, 31/33.

⁵² Fâtır, 35/18.

3. İnsanların Canları, Malları, Namus ve Şerefleri Dokunulmaz, Kutsaldır.⁵³

Kur'ân-ı Kerîm, yerde ve gökte ne varsa insanların emrine verildiğini, her şeyin onlar için yaratıldığını bildirmiştir. Varlıkların en şerefli insanıdır. Dolayısıyla insanların aşağılanması, onların hakarete uğraması kabul edilemez. Peygamberimiz de, insanların kanlarını, mallarını, şeref ve onurunu; Mekke'nin, hac ibadetinin yapıldığı zamanı, Kâbe'nin ve Haccın yapıldığı günün kutsallığı (dokunulmazlığı, saygıdeğerliği) gibi kutsal (dokunulmaz) olduğunu hatırlatmıştır.

Kur'ân'da müminlerin birbirini kasten öldürmesi kesinlikle yasaklanmıştır.⁵⁴ Yine kim olursa olsun insanların haksız yere öldürülmesi yasaklanmış, haksız yere bir insanı öldürmenin bütün insanları öldürmek⁵⁵ kadar korkunç bir eylem olduğu vurgulanmıştır.

İslâm, kişilerin mal mülk sahibi olmalarını yasaklamamış, mülkiyet hakkını korumak için tedbirler almıştır. Bu anlamda hırsızlık ve gasp yasaklanmış,⁵⁶ yine başkalarının mallarına, meşru olmayan, rızasına dayanmayan yollarla el uzatarak elde edilen haksız kazançlar⁵⁷ ve rüşvet⁵⁸ haram sayılmıştır. İnsanların can ve mal güvenliğini tehdit etmek (yeryüzünde bozgunculuk yapmak), en ağır cezaları gerektiren bir suç olarak kabul edilmiştir.⁵⁹ Diğer yandan malların gereksiz yere heba olmasına yol açan israf da yasaklanmıştır. Yine malların korunması anlamında rüşüne erişmemiş çocukların ve sefihlerin mallarının en güzel şekilde korunması için velilerine görev verilmiştir.⁶⁰

⁵³ Ebû Muhammed Cemâluddin Abdülmelik İbn Hişam, *es-Siretü'n-nebeviyye*, haz. Mustafa es-Sekâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdulhafız Şelebî, Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ty. c. IV, s. 250, 252; Vâkîdî, *a.g.e.*, c. III, s. 1103; Buhârî, *Sahih*, "Kitâbü'l-Megâzi", "Haccetü'l-Vedâ", c. V-VI, s. 306; Ebû'l-Hüseyn, Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî el-Nisâbü'rî, *Sahihu Müslim*, haz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut 1991, 19, "Bâbu Haccetü'n-Nebiyy", hadis no: 147, c. II, s. 889; Tirmizî, *Sünen*, "Fedâilü'l-Kur'ân", 10 (3087), c. V, s. 168; Ahmed b. Muhammed İbn Hanbel, *el-Müsned*, haz. Hamza Ahmed ez-Zeyn, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1995, hadis no: 2014, c. XV, s. 184; Yakûbî, *a.g.e.*, c. I, s. 439, 440; Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Tarihu Taberî, Tarihu'r-rusûl ve'l-mulûk*, haz. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Maârif, Kahire 1967, c. III, s. 150, 151, 152; İbn Abdırabbih, *a.g.e.*, c. IV, s. 125; Hamidullah, *Vesâik*, s. 361.

⁵⁴ Nisâ, 4/92, 93.

⁵⁵ İsrâ, 17/33; Mâide, 5/32.

⁵⁶ Mâide, 5/38.

⁵⁷ Nisâ, 4/29, 30.

⁵⁸ Bakara, 2/188.

⁵⁹ Mâide, 5/33.

⁶⁰ Nisâ, 4/5, 6.

Kur'ân'da insanın onurlu bir varlık olduğu ve en güzel, en mükemmel şekilde yaratıldığı belirtilmiştir.⁶¹ Yine insanların ırz, namus, şeref, onur ve haysiyetlerine saygılı olunması emredilmiş, onların onurlarını zedeleyici alay, küfür ve hakaret, gıybet, haset, iftira, işkence, baskı gibi her türlü tutum ve davranış da yasaklanmıştır.⁶²

Kur'ân'da Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günden beri bir yılı oluşturan ayların sayısının on iki olduğu ve bu aylardan dördünün haram ay olduğu ifade edilmiştir.⁶³ Hac ibadetinin yapıldığı zilhicce ayı da haram (kutsal) aylardandır.⁶⁴ Kur'ân'da Kâbe'nin kutsallığı anlamında bu bölgenin güvenli bir yer olarak kalması gerektiği vurgulanmıştır.⁶⁵ Kâbe'nin insanlar için kurulmuş olan ilk mabet, değerli bir yer ve hidayet kaynağı olduğu belirtilmiş ve burayı ziyaret etmek, gücü yeten herkese farz kılınmıştır.⁶⁶

Hz. Muhammed (s.a.s.) hutbesinde insanların onuru, canı ve malının dokunulmazlığına (kutsallığına) dikkat çekmiş ve bunların Kâbe, Kâbe'nin içinde bulunduğu şehir olan Mekke ve yine Kâbe'nin ziyaret günleri olan hac mevsiminin kutsallığı gibi kutsal, dokunulması yasak olan değerlerden olduğunu ilan etmiştir.

4. Emanetler Sahiplerine İade Edilmelidir.⁶⁷

Mümin olmak bir anlamda emin, güvenilir kişi olmak demektir. Allah'ın elçilerinin en önemli özelliklerinden biri ve belki de birincisinin emin (güvenilir) kişiler olmaları olduğu vurgulanmıştır.⁶⁸ Güvenilir olmamak, sözünde durmamak şeytanî bir davranıştır.⁶⁹ Kur'ân'a göre Müslümanlar, kendilerine örnek olan peygamberleri gibi emin olmalı hiçbir şekilde emanete ihanet etmemeli, emaneti ehline teslim etmelidirler.⁷⁰ Kur'ân'da güvenilirliği zedeleyen en kötü huylardan olan yalan yasaklanmıştır.⁷¹

Kur'ân-ı Kerîm, hiçbir şekilde haksızlığı kabul etmemiştir. Mesela bu anlamda kişilerin hakkının korunması için borçların şahitler huzurunda

⁶¹ İsrâ, 17/70; Tîn, 95/1-5.

⁶² Hucurât, 49/11, 12; Nûr, 24/4.

⁶³ Tevbe, 9/36, 37.

⁶⁴ Haram Aylar ile ilgili olarak bkz. Hüseyin Algül, "Haram Aylar", *DİA*, İstanbul 1996, c. XVI, s. 105-106; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. II, s. 906, 907.

⁶⁵ Bakara, 2/125; Âl-i İmrân, 3/97; Kasas, 28/91, 91; Tîn, 95/4.

⁶⁶ Âl-i İmrân, 3/97; Hac, 22/27, 28.

⁶⁷ İbn Hişâm, *a.g.e.*, c. IV, s. 250, 251; Yakûbî, *a.g.e.*, c. I, s. 440; Taberî, *a.g.e.*, c. III, s. 150; İbn Abdîrabbih, *a.g.e.*, c. IV, s. 125; Hamidullah, *Vesâik*, s. 361, 364.

⁶⁸ Âl-i İmrân, 3/161; A'râf, 7/68; Yûsuf, 12/54; Şu'arâ, 26/107, 125, 143, 162, 178; Neml, 27/39; Kasas, 28/26; Ankebût, 29/67.

⁶⁹ İbrahim, 14/22.

⁷⁰ Nisâ, 4/58; Enfâl, 8/27; Mü'minûn, 23/8; Meâric, 70/32.

⁷¹ Hac, 22/30; Furkân, 25/77; Câsiye, 45/7.

yazılmasını, şahitliğin layıkıyla doğru bir şekilde yapılarak hakkın korunmasını emretmiştir. Yine müminlere emanetleri sahiplerine iade etmeleri gerektiği bildirilmiştir. Aşağıda zikredilen âyetler bu hususlara işaret etmektedir:

“Ey iman edenler! Belli bir süre için birbirinize borçlandığınız zaman bunu yazın. Aranızda bir yazıcı adaletle yazsın. Eğer yolculukta olur da bir yazıcı bulamazsanız, o zaman alınmış rehinler belge yerine geçer. Eğer birbirinize güveniyorsanız, kendisine güvenilen kimse Rabbi olan Allah'tan korsun da üzerindeki emaneti (borcunu) ödesin.”⁷²

Diğer yandan Kur'ân-ı Kerîm, kitap ehlinin emanet konusundaki yanlış tavrını da eleştirmiş ve sahibi kim olursa olsun emanetlerin sahiplerine teslim edilmesi gerektiğini hatırlatmıştır. Bu konuda mealen şu âyeti hatırlayalım:

“Ehl-i Kitap'tan öylesi var ki, ona yüklerle mal emanet bıraksan, onu sana noksansız iade eder. Fakat onlardan öylesi de vardır ki, ona bir dinar emanet bıraksan, tepesine dikilip durmazsan onu sana iade etmez. Bu da onların, 'Ümmilere karşı yaptıklarımızdan dolayı bize sorumluluk yoktur.' demelerindedir. Allah adına bile bile yalan söylüyorlar.”⁷³

Hz. Muhammed (s.a.s.), Vedâ hutbesi'nde emanetler konusunda ümmetini son bir kez daha uyarmıştır. O kendisi de daha vahiy gelmeden önce de güvenilirlik ve emanete riayet konusunda herkesten daha hassas bir kişiydi. Âyetlerden de anlaşılacağı gibi Kur'ân-ı Kerîm bu konuya dikkat çekmiş ve Müslümanların güvenilir, sözüne sadık, yalandan ve ihanetten uzak olmaları gerektiğini bildirmiştir. Burada ifade edilen toplumu ayakta tutan, birlikte yaşamının en önemli gereklerinden olan güvenilirlik erdeminin/görevinin yeniden hatırlatılmasıdır.

5. Câhiliye Döneminden Kalma Faiz Uygulamaları Kaldırılmıştır.⁷⁴

Kur'ân-ı Kerîm faizi en sert ifadelerle yasaklamış, faiz yiyen kişileri ‘şeytan tarafından çarpılmış gibi hareket edenler’⁷⁵ olarak tarif etmiştir. Aynı âyette faiz yiyenlerin yaptıklarını meşrulaştırmak için faiz ile alışverişin aynı olduğu iddiasının doğru olmadığı belirtilmiş, Allah'ın alışverişini helâl, faizi ise haram kıldığı vurgulanmıştır. Faizde ısrar edenlerin ise ebedi olarak cehennemde kalacakları bildirilmiştir.⁷⁶ Yine faizden elde edilen ge-

⁷² Bakara, 2/282, 283.

⁷³ Âl-i İmrân, 3/75.

⁷⁴ İbn Hişâm, *a.g.e.*, c. IV, s. 251; Vâkıdî, *a.g.e.*, c. III, s. 1103; Yakûbî, *a.g.e.*, c. I, s. 440; Müslim, *Sahih*, “Kitabü'l-Hac”, c. II, s. 889; Tirmizî, *Sünen*, “Fedâilü'l-Kur'ân”, 10 (3087), c. V, s. 168; Taberî, *a.g.e.*, c. III, s. 150; İbn Abdırabbih, *a.g.e.*, c. IV, s. 125; Hamidullah, *Vesâik*, s. 361.

⁷⁵ Bakara, 2/275.

⁷⁶ Bakara, 2/276.

lirin Allah tarafından mahvedileceği, malını bereketlendirmek (arttırmak) isteyenlerin sadaka vermeleri gerektiği bildirilmiş, mümin olan kişilerin faizden vazgeçmesi gerektiği ve faiz almaya devam etmenin Allah ve Resulüne savaş açmak olduğu ifade edilmiştir.⁷⁷ Diğer yandan Kur’ân, faiz yasağının Ehl-i Kitap için de geçerli bir hüküm olduğunu belirtmiştir. Buna rağmen Yahudilerin faiz yediklerini ve bu yüzden de can yakıcı bir azaba muhatap olacaklarını ifade etmiştir.⁷⁸ Hz. Peygamber, Vedâ hutbesinde Kur’ân’da bildirilen bu yasağı tekrar hatırlatarak, faizden kesinlikle vazgeçilmesi gerektiğini bildirmiştir. O, her konuda olduğu gibi bu konudaki uygulamayı da önce kendisinden ve kendi yakınlarından başlattığını ilan etmiştir.

6. Câhiliye Döneminden Kalma Kan Davaları Kaldırılmıştır.⁷⁹

Kur’ân’da haksız yere adam öldürmek yasaklanmış, bir insanı haksız yere öldürmek bütün insanları öldürmek gibi kabul edilmiştir.⁸⁰ Ancak buna rağmen bu suçu işleyenler için, Kur’ân’da uygun bir ceza olarak kısas uygulanması takdir edilmiştir. Haksız yere öldürmelerde kısas cezası, hakkın yerini bulması ve gönüllerdeki kin ve düşmanlığı dindirmeye yönelik önemli bir etkidir. Kur’ân-ı Kerîm’de de buna dikkat çekilmiş, kısas uygulamasının hayat verici bir unsur olduğu bildirilmiştir. Kısas uygulamasının, ancak öldürülen kişinin velisi tarafından affedilmek suretiyle kaldırılabileceği hükme bağlanmıştır.⁸¹

Kan davalarında yaygın olarak görülen, öldüren kişi ve onunla birlikte yakınlarının da öldürülmesi uygulaması ise kesinlikle yasaklanmıştır. Yapılan günah ve sevaplar kişisel olarak değerlendirilmeli, sadece suç işleyen kişiler cezalandırılmalı, bir suçtan dolayı yakını bile olsa başka birilerinin cezalandırmasına kalkışılmamalıdır.⁸² Bu hususta Kur’ân, yapılan eylemlerin yapanları bağladığını, hiç kimsenin başkasının günahını/suçunu yüklenmeyeceğini, çok yakını (babası, oğlu) olsa bile kimsenin başka birisi yerine cezalandırılmayacağını defalarca vurgulamıştır.⁸³

İnsanlara en ağır gelen durumlardan biri elbette yakınlarının öldürülmesidir. Bu durumda yakınları öldürülen kişinin kendisi de bu fiili işleyenle-

⁷⁷ Bakara, 2/277-279; Âl-i İmrân, 3/130.

⁷⁸ Nisâ, 4/61.

⁷⁹ İbn Hişâm, *a.g.e.*, c. IV, s. 251; Vâkîdî, *a.g.e.*, c. III, s. 1103; Yakûbî, *a.g.e.*, c. I, s. 440; Müslim, “Kitabü’l-Hac”, c. II, 889; Tirmizî, *Sünen*, “Fedâilü’l-Kur’ân”, 10 (3087), c. V, s. 168; Taberî, *a.g.e.*, c. III, s. 150; İbn Abdîrabbih, *a.g.e.*, c. IV, s. 125; Hamidullah, *Vesâik*, s. 361.

⁸⁰ Mâide, 5/32; İsrâ, 17/33; Furkân, 25/68.

⁸¹ Bakara, 2/178.

⁸² İsrâ, 17/33.

⁸³ Bakara, 2/48; İsrâ, 17/15; Ankebût, 29/12, 13; Fâtır, 35/18; Zümer, 39/7; Necm, 53/38, 39.

rin en ağır şekilde cezalandırılmasını ister ve elinden geliyorsa bu cezayı bizzat kendisi vermek ister. Ancak cezanın hukuk çerçevesinde verilmesi gerektiğini hatırlatan peygamberimiz, bu konuda da kendi yakınlarından birinin kan davasından vazgeçildiğini belirterek örnek bir davranış sergilemiş ve hukukun herkese eşit uygulandığını bir kez daha göstermiştir.

7. Câhiliye Döneminden Kalma Mekke Şehri İle İlgili Yürütülen Görevler Kaldırılmıştır.⁸⁴

Mekkeliler, Kâbe ile ilgili birtakım görevleri yaparak kendilerini diğer kabilelerden üstün görmekteydiler. Ancak Kur'ân, üstünlüğün tek gerekçesinin takva olduğunu belirterek onların bu anlayışını reddetmiştir. Bu konuda şu âyeti hatırlayalım:

*'Siz hacılara su dağıtmayı ve Mescid-i Haram'ın bakım ve onarımını, Allah'a ve ahiret gününe iman edip Allah yolunda cihat eden kimse(lerin amelleri) gibi mi sayıyorsunuz? Bunlar Allah katında eşit olmazlar. Allah zalim topluluğu doğru yola erdirmez.'*⁸⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de Mekkelilerin keyfi olarak birtakım kurallar koydukları ve bunları insanlara dayattıkları bildirilmiştir. Bu kuralların hiçbir dayanağının olmadığı belirtilerek, kuralların ancak Allah tarafından konulabileceği bildirilmiştir.⁸⁶ Mekkelilerin ataları tarafından konulan Kâbe ve Mekke şehriyle ilgili uygulama ve kurallar da, zaman içinde mutlaka uygulanması gereken kanun olarak görülmüştür. Ancak İslâmiyet'in gelmesiyle toplumsal kurallar ve yükümlülükler yeniden belirlenmiştir. Kur'ân'ın vahyedilmesiyle birlikte câhiliye hükümleri ortadan kaldırılmış, en mükemmel hükmün Allah'ın hükmü olduğu hatırlatılmıştır.⁸⁷ Hacılara ya da başka ihtiyacı olanlara yemek ve su vermek insanî ve İslâmî bir sorumluluktur. Bu yüzden bunun her yerde olduğu gibi Mekke'de de olması gerekmektedir. Peygamberimiz hutbesinde câhiliye âdetlerinden bu konuda yerleşmiş olan iyi uygulamaların devam edeceğini belirtmiştir. Ancak hiçbir gerçekliği ve dayanağı olmayan, kanun hâline getirdikleri ve bunlarla Mekke bazı kabilelere çeşitli şekillerde ayrıcalıklar verdikleri uygulamalar ise kaldırılmıştır.⁸⁸

8. Kasten Adam Öldürmelerde Kısas Uygulaması ve Diyetler.⁸⁹

Yukarıda da belirtildiği gibi Kur'ân kasten öldürmelerde kısas hükmü-

⁸⁴ İbn Abdirabbih, *a.g.e.*, c. IV, s. 125; Hamidullah, *Vesâik*, s. 361.

⁸⁵ Tevbe, 9/19

⁸⁶ En'âm, 6/57, 136-140, 143-145, 150; A'râf, 7/54; Kehf, 18/26.

⁸⁷ Mâide, 5/50.

⁸⁸ Mekke ve Kâbe ile ilgili görev ve ayrıcalıklarla ilgili olarak bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. II, s. 890.

⁸⁹ İbn Abdirabbih, *a.g.e.*, c. IV, s. 125; Hamidullah, *Vesâik*, s. 361.

nü getirmiştir. Hata ile öldürme kastı olmadan gerçekleşen ölümlerde ise, öldürülen kişiler için diyet ödenmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁹⁰ Peygamberimiz de Vedâ hutbesinde kısas yanında diyet ile ilgili açıklamada da bulunmuştur. Bu konudaki Resûlullah'ın düşüncesine zemin teşkil eden âyetlerden biri olan Nisâ sûresi, 92. âyette mealen şöyle buyrulmaktadır:

“Hata dışında bir mümin, diğer bir mümini öldüremez. Ve kim bir mümini yanlışlıkla öldürürse, mümin bir köle azat etmesi ve ölenin ailesine (varislerine) teslim edilecek bir diyet vermesi gerekir. Ancak ölenin ailesinin bağışlaması müstesnadır. Eğer öldürülen, mümin olmakla beraber size düşman bir kavimden ise, o zaman, öldürenin bir köle azat etmesi gerekir. Eğer öldürülen sizinle aralarında antlaşma olan bir kavimden ise, öldürenin, ölenin ailesine diyet vermesi ve mümin bir köle azat etmesi gerekir. Bunlara gücü yetmeyen de Allah tarafından tevbesinin kabulü için aralıksız iki ay oruç tutması gerekir. Allah, Alîmdir (her şeyi bilendir), Hakîmdir (hüküm ve hikmet sahibidir).”

9. Şeytanın Emellerinin Boşa Çıkarılması Konusunda Önemli Başarılar Elde Edilmiştir. Ancak Bu Konuda Gayreti Elden Bırakmamak Gerekir.⁹¹

Kur'ân-ı Kerîm'e göre İslâmiyet Allah'ın yolunu ifade eder. Müşriklerin yolu ise gerçekte şeytanın yoludur. Kur'ân'da Allah'ın dinine girmemiz ve şeytanın izinden uzaklaşmamız emredilmiştir.⁹² Yani Müslüman olmak, Allah yolunda olmayı ve müşriklik de şeytanın yolunda olmayı temsil etmektedir.⁹³ Allah insanları kendi yoluna, şeytan da kendi yoluna davet etmektedir.⁹⁴ Peygamberimizin Vedâ haccını ifa ettiği dönemde bölge halkları tamamen İslâmiyet'e girmiş ve şeytanın mağlubiyeti tescillenmişti. Ancak şeytan varlığının gereği olarak boş durmayacak ve insanları kendi yoluna çekmeye çalışacaktır.⁹⁵ Kur'ân'da, o gün itibarıyla şeytanın adamları olan kâfirlerin İslâm dinini ortadan kaldırma konusundaki ümitlerinin tükendiği belirtilmiş, bundan dolayı da Müslümanların sadece Allah'a boyun eğmeleri emredilmiştir.⁹⁶ Yine Kur'ân-ı Kerîm müminlerin, uyanık olmaları, gevşeklik göstermemeleri, daima şeytanın hilelerine karşı teyakkuzda olmaları gerektiğini hatırlatmıştır. Bu konu ile ilgili olarak şu âyetleri hatırlamamız yerinde olacaktır:

⁹⁰ Bakara, 2/178.

⁹¹ İbn Hişâm, *a.g.e.*, c. IV, s. 251; Yakûbî, *a.g.e.*, c. I, s. 441; Taberî, *a.g.e.*, c. III, s. 150; İbn Abdîrabbih, *a.g.e.*, c. IV, s. 125; Hamidullah, *Vesâik*, s. 361.

⁹² Bakara, 2/208; En'âm, 6/71, 72; Nûr, 24/21.

⁹³ Nisâ, 4/117-119.

⁹⁴ Bakara, 2/256; Nisâ, 4/76, 120, 121; İbrahim, 14/22.

⁹⁵ Bakara, 2/168, 169; A'râf, 7/16-18, 27; Fâtır, 35/5, 6.

⁹⁶ Mâide, 5/3.

“Ey insanlar! Şüphesiz Allah’ın vaadi gerçektir. Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın. Sakın çok aldatıcı (şeytan) Allah hakkında sizi aldatmasın. Şüphesiz şeytan sizin için bir düşmandır. Öyle ise (siz de) onu düşman tanıyın. O, kendi taraftarlarını ancak alevli ateşe girecek kimselerden olmaya çağırır. İnkâr edenler için çetin bir azap vardır. İman edip salih ameller işleyenler için ise bir bağışlanma ve büyük bir mükâfat vardır.”⁹⁷

10. Ayların Yeri İle Oynamak, Takvimin Doğal İşleyişine Müdahale Etmek (En-Nesî’), Haddi Aşmak, Doğru Yoldan Sapmaktır.⁹⁸

Kur’ân’ın indirildiği dönemde Araplar Kamerî takvim kullanmaktaydılar. Bu takvime göre bir yıl, Güneş takvimine göre yaklaşık on bir gün kadar daha erken geldiği için Ay takvimine göre ayların hac günleri de değişik mevsimlere rastlamaktaydı. Hac mevsimi onlar için aynı zamanda ticarî hareketliliğin en yoğun olduğu günlerdi. Bundan dolayı câhiliye Arapları hac günlerinin sürekli değişerek, yazın sıcak günlerinde gelmesini ortadan kaldırmak için nesî denilen bir yola başvurmuşlardır. Böylece hac günlerini, havaların yaz mevsimine göre daha serin olduğu günlerde sabitleme yoluna gitmişlerdir. Aynı zamanda hac mevsimi de ticarî ortamın daha uygun olduğu zamanlara denk getirilmiştir. Bunu sağlayabilmek için de, iki-üç yılda bir yılın sonuna on üçüncü bir ay ekleyerek, Ay ve Güneş takvimi arasındaki gün farkını kapatıyorlardı. Böylece yılın ilk ayı olan muharrem ayı, ikinci ay olan saferin yerine kaydırılmış, bütün aylar bulunmaları gereken yerden bir ay geriye atılmış oluyordu. İşte takvimle bu şekilde oynama işine nesî denilmiştir.⁹⁹ Kur’ân-ı Kerîm bu uygulamayı kaldırmış ve bunu büyük bir nankörlük olarak ifade etmiştir. Hz. Peygamber de Vedâ hutbesinde, Tevbe sûresi 36 ve 37. âyetlerinde dile getirilen ifadeleri hatırlatmıştır. Bu âyetler mealen şöyledir:

“Şüphesiz Allah’ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısında, Allah katında ayların sayısı on ikidir. Bunlardan dördü haram aydır. İşte bu Allah’ın dosdoğru kanunudur... Haram ayları ertelemek, ancak inkârda daha da ileri gitmektir ki bununla inkâr edenler saptırılır. Allah’ın haram kıldığı ayların sayısına müdahale ederek Allah’ın haram kıldığını helâl kılmak için Haram ayı bir yıl helâl, bir yıl haram sayıyorlar. Onların bu çirkin işleri, kendilerine süslenip güzel gösterildi. Allah inkârcı toplumu doğru yola iletmez.”

⁹⁷ Fâtır, 35/5, 6, 7.

⁹⁸ İbn Hişâm, *a.g.e.*, c. IV, s. 251; Yakûbî, *a.g.e.*, c. I, s. 440, 441; Taberî, *a.g.e.*, c. III, s. 150, 151; İbn Abdırabbih, *a.g.e.*, c. IV, s. 125; Hamidullah, *Vesâik*, s. 361, 365.

⁹⁹ Bu konuda bilgi için bkz. Cevad Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, Bağdat 1993, c. VIII, s. 488; Algül, "Haram Aylar", c. XVI, s. 105; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. II, s. 849-857.

11. Kadın ve Erkeklerin Birbiri Üzerinde Hakları ve Karşılıklı Sorumlulukları Vardır.¹⁰⁰

Kur'ân insanın erkek ve kadın olarak Allah tarafından aynı özden yaratıldığını ifade etmektedir. Kur'ân'da tekrarlanarak anlatılan yaratılış kıssalarında bunu açıkça görebiliriz.¹⁰¹ İnsan daha yaratılışından itibaren kadın ve erkek olarak birbiriyle aynı özden,¹⁰² birbirinin örtüsü ve tamamlayıcıdır.¹⁰³ Bununla birlikte Kur'ân-ı Kerîm insanların farklı yaratıldığını ve bazı konularda birbirinden üstün yönleri olduğunu da bildirmiştir.¹⁰⁴ İnsanlar arasındaki ve aile içindeki ilişkilerde bu farklılığın dikkate alınması gerekmektedir. Bu farklılık karşılıklı sorumluluklar ortaya çıkarmış; insanların birbirine karşı bu sorumluluklarını yerine getirmemeleri hâlinde de çeşitli müeyyideler konulmuştur.¹⁰⁵

Zaman zaman kadın ve erkeğin birlikte oluşturdukları aile içinde çözülemeyecek derecede bir sorun söz konusu olabilmektedir. Böyle durumlarda iki taraftan da birer hakem belirlenmeli, hakemler iyi niyetle ve adaletle sorunu çözmeye çalışmalı, her şeyden önce tüm çabalarını barışı ve ailenin devamını sağlamaya yoğunlaştırmalıdır.¹⁰⁶ Kur'ân-ı Kerîm Müslüman erkeklere, kadınlara kötü muamele etmeyi yasaklamış, onlarla iyi geçinmek gerektiğini bildirmiştir. Sonuç olarak onlardan tam olarak hoşlanılmasa bile, Allah'ın onlar sayesinde kendilerine birtakım iyilikler ve güzellikler sunabileceğini hesaba katmalarını istemiştir.¹⁰⁷ Ancak her şeye rağmen boşanma gerçekleşmişse, kadınların bir müddet (üç âdet süresi) bekleyerek, hamilelik durumu olup olmadığının netleşmesi ve böyle bir durum varsa da bunu gizlememeleri gerektiği hatırlatılmıştır. Eğer yeniden barışma imkânı varsa da bunu ciddiyetle değerlendirmek gerektiği ifade edilmiştir.

Hz. Muhammed (s.a.s.) irad ettiği Vedâ hutbesinde, Kur'ân'da kadın ve erkeğin birbirleri üzerinde karşılıklı hakları olduğunu bildiren ifadelere işaret etmiştir. O, âyette de belirtilen erkeklerin aile içindeki konumları gereği bir derece daha önde olduğunu hatırlatmıştır. Ancak aile hayatının

¹⁰⁰ İbn Hişâm, *a.g.e.*, c. IV, s. 251; Vâkıdî, *a.g.e.*, c. III, s. 1103; Yakûbî, *a.g.e.*, c. I, s. 441; Müslim, "Kitabu'l-Hac", c. II, s. 889, 890; Tirmizî, *Sünen*, "Fedâilu'l-Kur'ân", c. V, s. 168; Taberî, *a.g.e.*, c. III, s. 150, 151; İbn Abdîrabbih, *a.g.e.*, c. IV, s. 125, 126; Hamidullah, *Vesâik*, s. 361, 362.

¹⁰¹ Bakara, 2/30, 31; A'râf, 7/11; Hicr, 15/26; Sâd, 38/71.

¹⁰² Nisâ, 4/1; A'râf, 7/189; Nahl, 16/72; Rûm, 30/21.

¹⁰³ Bakara, 2/187.

¹⁰⁴ Bakara, 2/228; Âl-i İmrân, 3/36; Nisâ, 4/32.

¹⁰⁵ Nisâ, 4/34.

¹⁰⁶ Nisâ, 4/34, 35.

¹⁰⁷ Nisâ, 4/19.

yürütülmesi esnasında bazı sıkıntılar ortaya çıkabilecektir. Şayet boşlanılacak derecede bir durum söz konusu ise ya da evlilik sürdürülecekse, her iki durumda da güzellikle hareket edilmesi gerektiği bildirilmiştir.¹⁰⁸ Ayrılmaya karar verilirse erkeklerin verdikleri mehirde tamamen vazgeçmeleri gerekmektedir. Eğer kadın, kendi isteğiyle boşanmak istiyorsa mehir hakkından vazgeçecektir.¹⁰⁹ Âyette erkeklere de kadınlara da yaptıklarından bir pay olduğu ve isteklerin Allah'ın sonsuz bağışından talep edilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹¹⁰ İşte Kur'ân'da ifade edilen kadın erkek ilişkilerindeki bu temel kurallar, Veda hutbesi vesilesiyle Hz. Muhammed (s.a.s.) tarafından Müslümanlara tekrar hatırlatılmıştır.

12. Müminler Birbirinin Kardeşidir, Birbirinin Mallarına Haksız Yere Sahip Olmaya Çalışmaları Helâl Değildir.¹¹¹

Kur'ân'da müminlerin birbirinin kardeşi olduğu ifade edilmiş, aralarındaki ilişkileri doğruluk ve hakikat üzere inşa etmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Müslümanlara birbirlerinin mallarını aralarında haksız yollarla elde etmeleri yasaklanmıştır. Bu anlamda gasp, rüşvet, faiz gibi haksızlıklar ve mağduriyetlere sebep olacak işler en ağır ifadelerle men edilmiştir.¹¹² Kur'ân, dünya hayatı ve burada insanlara sunulan nimetlerin imtihan için verildiğini, Müslümanların bunun bilincinde olmaları, terk edip gidecekleri dünyada başkalarına haksızlıklar yaparak mal elde etmeye kalkışmalarını anlayışını vurgulamıştır.¹¹³ Çünkü dünya hayatı sonunda, duruma göre korkunç bir azap ya da Allah'tan bir bağışlanma ve rıza söz konusudur. Burada mealen şu âyeti hatırlayalım:

“Bilin ki, dünya hayatı ancak bir oyun, bir eğlence, bir süs, aranızda karşılıklı bir övünme, çok mal ve evlat sahibi olma yarışıdır. (Nihayet hepsi yok olur gider). Tıpkı şöyle: Bir yağmur yağar, bitirdiği bitki çiftçilerin hoşuna gider. Derken, bir de bakarsın ki sararıp solmuş, kuru ot, çer çöp olmuş. Ahirette ise (dünyadaki amele göre ya) çetin bir azap veya Allah'ın mağfiret ve rızası vardır. Dünya hayatı, aldatıcı bir hazdan başka bir şey değildir.”¹¹⁴

¹⁰⁸ Bakara, 2/229; Talâk, 65/2.

¹⁰⁹ Bakara, 2/228, 229.

¹¹⁰ Nisâ, 4/32.

¹¹¹ İbn Hişâm, *a.g.e.*, c. IV, s. 251, 252; Yakûbî, *a.g.e.*, c. I, s. 441; Taberî, *a.g.e.*, c. III, s. 151; İbn Abdırabbih, *a.g.e.*, c. IV, s. 126; Tirmizî, *Sünen*, “Fedâilü'l-Kur'ân”, 10 (3087), c. V, s. 168; Hamidullah, *Vesâik*, s. 364, 367.

¹¹² Hucurât, 49/10; Bakara, 2/188, Nisâ, 4/29, 161; Mâide, 5/38; En'âm, 6/152.

¹¹³ Kehf, 18/46; Âl-i İmran, 3/14; Yûnus, 10/7, 8; Mü'minûn, 23/112-114; Ankebût, 29/64; Rûm, 30/55; Rahmân, 55/ 26, 27.

¹¹⁴ Hadîd, 57/20.

13. Peygamberin Ölümü Sonrasında Müminlerin Doğru Yoldan Saparak Birbirini Öldürmemeleri Gerekir.¹¹⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de Peygamberin de ölümlü bir insan olduğu ve onun ölmesi durumunda da yalnız Allah'a kulluğun devam etmesi gerektiği, İslâm'dan vazgeçilip şirke sapılmasının kabul edilemez olduğu bildirilmiştir.¹¹⁶ Yine daha önce de belirtildiği gibi Kur'ân'da müminlerin birbirlerini öldürmeleri yasaklanmıştır. Kasten bir mümini öldürmek ebedi cehennem ile cezalandırılacak en büyük günahlardan sayılmıştır.¹¹⁷ Bir âyette Müslümanlar Ehl-i Kitap'tan Yahudiler üzerinden uyarılmıştır. Yahudilerin, peygamberlerinin kendilerine yasak olduğunu bildirdiği hâlde birbirlerine düşmanlık ederek bazı toplulukları yurtlarından sürgün etmeleri ve içlerinden bir topluluğa düşmanlık üzerinde birleşmeleri en ağır şekilde eleştirilmiştir. Onların bu hâllerinin inkâra ve hak yoldan sapmaya götüreceği uyarısı yapılmıştır.¹¹⁸ Tabii buradaki ifadeler her ne kadar Yahudilerle ilgili olsa da asıl uyarı Müslümanlaradır. Diğer yandan, kim olursa olsun haksız yere adam öldürmek kesin olarak yasaklanmış en büyük günahlardandır.¹¹⁹ Yine Kur'ân-ı Kerîm'de müminlerin birbirleriyle savaşmamaları gerektiği bildirilmiş, eğer savaş söz konusu olmuşsa da savaşan tarafların aralarının adaletle bulunması gerektiği belirtilmiştir. Böyle bir durumda savaş başlatan ve sürdüren tarafa karşı müminlerin karşı durması ve savaştan vaz geçirmek için mücadele etmeleri emredilmiştir.¹²⁰

Kur'ân, Hz. Muhammed'in de bir insan olarak ölümlü olduğunu ve onun ölmesi durumunda da Müslümanların Allah'a kulluğa, yani Müslüman olarak yaşamaya devam etmeleri gerektiğini hatırlatmıştır.¹²¹ İşte Hz. Muhammed (s.a.s.) de Vedâ hutbesinde Kur'ân'da belirtilen bu konularda Müslümanları yeniden uyarmıştır.

14. Kur'ân ve Sünnet Doğru Yolda Olmayı Sağlayan Kılavuz, Rehberdir.¹²²

Kur'ân, Hz. Peygamber'in mucizesi, ümmetine yol gösterici ve rehber olarak bıraktığı mirasıdır. Kur'ân'ın Müslümanlar için rehber ve öğüt kaynağı olduğu, ilk âyetlerden itibaren birçok kez tekrar edilmiş bir ko-

¹¹⁵ Buhârî, *Sahih*, "Kitâbu'l-Megâzi", "Haccetü'l-Vedâ", c. V-VI, s. 306; İbn Abdîrabbih, *a.g.e.*, c. IV, s. 126; Yakûbî, *a.g.e.*, c. I, s. 442; Hamidullah, *Vesâik*, s. 362, 365.

¹¹⁶ Âl-i İmrân, 3/144.

¹¹⁷ Nisâ, 4/92, 93.

¹¹⁸ Bakara, 2/85.

¹¹⁹ Mâide, 5/32; İsrâ, 17/33.

¹²⁰ Hucurât, 9, 10.

¹²¹ Âl-i İmrân, 3/144.

¹²² İbn Hişâm, *a.g.e.*, c. IV, s. 251; Vâkıdî, *a.g.e.*, c. III, s. 1103; Müslim, *Sahih*, "Kitâbu'l-Hac", c. II, s. 890; Taberî, *a.g.e.*, c. III, s. 151; İbn Abdîrabbih, *a.g.e.*, c. IV, s. 126; Hamidullah, *Vesâik*, s. 362, 365.

nudur.¹²³ Peygamberimiz de Kitap'ın hayata geçirilmesi konusundaki ihtilafları ortadan kaldırmaya yönelik olarak âyetlerin nasıl uygulanacağını açıkça göstermiştir.¹²⁴ Bundan dolayı o, Kur'ân tarafından örnek alınması gereken en güzel numûne olarak bildirilmiştir.¹²⁵ Kur'ân ve Peygamber'in rehberliği konusunda şu âyet meallerini hatırlayalım:

*“Gerçekten bu Kur'ân en doğru olan yola götürür ve iyi işler yapan müminler için büyük bir mükâfat olduğunu ve ahirete inanmayanlar için elem dolu bir azap hazırladığımızı müjdeler.”*¹²⁶

*“Andolsun, Allah'ın Resulü'nde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır.”*¹²⁷

Hz. Muhammed Vedâ hutbesinde Müslümanların doğru yolda devam etmeleri için, Kur'ân ve Sünnet rehberliğinde hareket etmeleri gerektiğini bir kez daha hatırlatmıştır.

15. Bütün İnsanlar Hz. Âdem'in Çocuklarıdır ve Birbirine Üstünlükleri Yoktur. Onlar Ancak Allah İçin Yaptıkları İyi İşlerle Diğer İnsanlara Üstün Olabilirler.¹²⁸

Kur'ân-ı Kerim'de birçok âyette insanın yaratılışı kıssasına yer verilmiş, insanların atasının ve özünün aynı olduğu ifade edilmiştir.¹²⁹ Allah katında insanlar eşittir ve aralarındaki tek üstünlük sebebi ise sadece insanların Allah'a olan saygısı ve Allah'ı hesaba katarak hareket etme konusundaki hassasiyetidir. Bu konuyu oldukça açık bir şekilde ifade eden bir âyet mealen şöyledir:

*“Ey insanlar! Şüphesiz yok ki, biz sizi bir erkek ve bir kadından yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır.”*¹³⁰

Kur'ân'da insanların bir tek candan ve aynı özden yaratıldığını ifade eden âyetler bulunmaktadır.¹³¹ Ancak insanlar imtihan edilmek için farklı farklı yapıda ve konumda yaratılmışlardır. İnsanların ceza ve mükâfatla muhatap olmalarının tek şartı yaptıkları iyi ya da kötü işlerdir. Kur'ân, iyilik yapanları müjdelerken, kötülük yapanların ise cezalandırılacağını bil-

¹²³ Ankebût, 29/45; Bakara, 2, 185; İbrahim, 14/52; En'âm, 6/19; Sâd, 38/29.

¹²⁴ Nisâ, 4/105.

¹²⁵ Ahzâb, 33/21.

¹²⁶ İsrâ, 17/9.

¹²⁷ Ahzâb, 33/21.

¹²⁸ İbn Abdırabbih, a.g.e., c. IV, s. 126; Yakübî, a.g.e., c. I, s. 440; Hamidullah, *Vesâik*, s. 362.

¹²⁹ A'râf, 7/11, 12; Hicr, 15/26, 27; İsrâ, 17/61; Tâ-Hâ, 20/55; Mü'minun, 23/12; Rûm, 30/20; Secde, 32/7; Sâffât, 37/11; Sâd, 38/76; Rahmân, 55/4.

¹³⁰ Hucurât, 49/13.

¹³¹ Nisâ, 4/1; En'âm, 6/2.

dirmiştir.¹³² Kur'ân'da hiçbir âyette insanların soylarından, cinsiyetlerinden, yaşadıkları yerlerden ya da zamanlardan dolayı iyi ya da kötü olması gibi bir durum söz konusu değildir. Kur'ân-ı Kerîm'e göre iyi ya da kötü olmak, tamamen insanların tercihleri ve amelleriyle ortaya çıkmaktadır. Bu prensip, o gün olduğu gibi bugün de insanların en çok muhtaç oldukları temel insanî ihtiyaçlardandır. Bu prensibe uyulmayıp insanları renklerine, ırklarına, cinsiyetlerine göre ayırma tabi tutarak iyi ya da kötü ilan etmek, tarihte ve günümüzde felaketlere sebep olmuş ve olmaya da devam etmektedir. İşte Hz. Muhammed (s.a.s.) de Vedâ hutbesinde Kur'ân'daki bu temel prensibi bir kez daha dile getirmiştir.

16. Allah Kur'ân'da Miras Paylarını/Haklarını Belirlemiştir. Vasiyetle Bu Hakların Gasp Edilmesi Doğru Değildir.¹³³

Nisâ sûresinin ilk âyetlerinde miras hukuku ile ilgili hükümler açıklanmıştır. Burada mirasçının ve miras bırakan kişinin konumu, cinsiyeti, sayısı gibi durumlara göre mirasın nasıl paylaşılacağı hükme bağlanmıştır.¹³⁴ Yine Kur'ân'da ölümün yaklaştığı hissedilirse ve eğer miras olarak bir mal bırakmak söz konusuysa, vasiyette bulunmak, bu vasiyete şahitlik yapacakların da şahitliklerini doğru, adaletli bir şekilde yapmaları emredilmiştir. Yine vasiyet edenin varislerin haklarını hiçe sayması gibi bir durum olduğunda, murisin uyarılması ve durumun düzeltilmesi için çaba harcanması gerektiği ifade edilmiştir.¹³⁵ Hz. Muhammed (s.a.s.) bu hükümleri hatırlatarak vasiyet yoluyla haksızlığa sebep olacak bir yola başvurulmasını ifade etmiştir.

17. Herkes Ait Olduğu Babasına Nispet Edilir. İnsan Kendisini, Kendi Babası veya Efendisi Dışındakilere Nispet Etmemelidir.¹³⁶

Kur'ân-ı Kerîm gerçek babası olmadığı hâlde bir kimsenin (bu kişi peygamber dahi olsa) başkasına nispet edilmesini doğru kabul etmemiştir. İnsanları evlatlık olarak yanımızda bulundursak bile, gerçek babalarının adlarıyla anmak, yani herkesi kendi babasına nispet etmek gerekmektedir. Yine insanlar, boş bulunarak ya da hadlerini aşarak eşleri ile ilgili de yersiz sözler söyleyebilmektedir. Bu anlamda bir âyette mealen şöyle buyrulur:

“Allah annelerinize benzeterek (zihar yaparak) kendinize haram kıldığınız eşlerinizi sizin gerçek anneleriniz yerine koymamış, aynı şekilde evlatlıklarınız da sizin öz evlatlarınız saymamıştır. İşte bunlar sizin söyle-

¹³² İnsan, 76/1-22; Feccr, 89/1-30.

¹³³ İbn Hişâm, *a.g.e.*, c. IV, s. 253; İbn Abdirabbih, *a.g.e.*, c. IV, s. 126; Hamidullah, *Vesâik*, s. 362.

¹³⁴ Nisâ, 4/7-14, 176.

¹³⁵ Bakara, 2/180-182; Mâide, 5/106.

¹³⁶ İbn Hişâm, *a.g.e.*, c. IV, s. 253; Yakûbî, *a.g.e.*, c. I, s. 441; İbn Abdirabbih, *a.g.e.*, c. IV, s. 126; Hamidullah, *Vesâik*, s. 362.

*yip durduğunuz boş laflardan ibarettir. Oysa Allah gerçeği söyler ve neyin doğru neyin yanlış olduğunu gösterir. O hâlde evlatlıklarınızı öz babalarının adıyla çağırın. Allah'ın katında doğru olan budur. Eğer onların öz babalarını bilmiyorsanız, o zaman onlar, dinde sizin kardeşleriniz ve dostlarınızdır.*¹³⁷

*“Muhammed, sizin adamlarınızdan hiçbirinin babası değildir. Ama Allah'ın Resulü ve peygamberlerin sonuncusudur. Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”*¹³⁸

Kur'ân'da insanların nesepleri konusunda bir karışıklık olmaması için özel hükümler konulmuştur. Mesela, daha önce de ifade edildiği gibi, boşanmalarda ve bir kadının eşinin ölmesi durumunda belli bir süre bekleyerek, eğer hamilelik söz konusu ise bunun açığa çıkmasını sağlaması istenmiştir.¹³⁹ Böylece çocuğun babası ile ilgili bir karışıklık ve bundan dolayı da toplumsal hayatta ve miras konusunda bir haksızlığın söz konusu olması önlenmiştir. Bundan da öte, insan kendisi olmalı, Allah nerede, kimin çocuğu olarak yaratmışsa bunu kabul etmeli, buna razı olmalıdır. İnsanın kendisini babasından başkasına nispet etmesi, Allah'ın kendisi için seçtiği başlangıcın/ailenin inkârı anlamına gelmektedir. Hiçbir kimse kendi ailesini seçerek dünyaya gelmemektedir. Ailemiz ilâhî takdirle belirlenmektedir. Bunu reddederek kendimizi sahip olduğumuz babamızdan başkalarına nispet etmemiz doğru bir şey değildir. Yine İslâm'a göre bir kimsenin babası, dünyanın en kötü insanı olsa bile, bu onun da günahkâr olduğu anlamına gelmez. Çünkü hiçbir insan babası bile olsa başkasının günahından veya yaptığı işlerden sorumlu tutulmayacaktır.¹⁴⁰ Bu gerçekler ortadayken insanın kendisini sahte bir şekilde başkasına nispet etmesi yalan, hatta Allah'ın yaratma takdirini kabul etmemek olarak anlaşılmaktadır.

Diğer yandan her işin yerli yerince yapılması gerekmektedir. Bu bağlamda Kur'ân'da *“Evlere arkalarından girmenin hoş görülmediği”* ifade edilmiştir.¹⁴¹ Dolayısıyla her şey yerli yerinde bulunmalı, herkes kendi hâlini ifade ederken ne ise onu söylemeli, başkalarını hiçbir konuda aldatmaya kalkışmamalıdır. Yine Kur'ân, Müslümanlara her türlü yalandan uzak durmaları gerektiğini bildirmiştir.¹⁴² Yalan, münafıklığın en belirgin özelliklerindendir ve münafıklar hastalıklı şahsiyetler olarak cehennem en alt tabakasına layık görülmüşlerdir.¹⁴³ Hz. Muhammed (s.a.s.) de Vedâ hut-

¹³⁷ Ahzâb, 33/4, 5.

¹³⁸ Ahzâb, 33/40.

¹³⁹ Bakara, 2/228-234; Talak, 65/4.

¹⁴⁰ En'âm, 6/164; İsrâ, 17/15; Fâtır, 35/18; Zümer, 39/7; Fussilet, 41/46; Necm, 53/34-41.

¹⁴¹ Bakara, 2/189.

¹⁴² Nahl, 16/105; Hac, 22/30; Furkân, 25/72.

¹⁴³ Bakara, 2/10; Mâide, 5/52; Nisâ, 4/145; Tevbe, 9/42.

besinde insanların kendilerini başkalarına nispet ederek olduğundan farklı göstermesini ve böyle yaparak diğer insanları aldatmaya çalışmalarını, çok yanlış ve laneti hak eden bir durum olarak nitelenmiştir.

Sonuç

Hâris b. Amr b. Ahi'l-Mugîre b. Şu'be, Muâz'dan naklen anlatıyor: "Resûlullah (s.a.s.) Muaz'ı Yemen'e gönderdiği zaman kendisine sorar: 'Sana bir dava geldiği vakit nasıl hükmedeceksin?'"

Muâz: "Allah'ın kitabına göre hükmedeceğim." der.

Peygamberimiz: "Meseleyi Allah'ın Kitap'ında bulamazsan ne yaparsın?" der.

Muaz: "Resûlullah'ın sünnetiyle hükmederim." diye cevap verir.

Peygamberimiz: "Ne Allah'ın Kitap'ında, ne de Resûlullah'ın sünnetinde bulamazsan ne yaparsın?" der.

Muaz: "Kendi reyimle icihat ederim ve mutlaka konuyu sonuca bağlarım." der.

Muaz, bu konuşmaların sonunda Resûlullah'ın (s.a.s.) memnun kaldığını ve göğsüne eliyle vurup: 'Allah'ın elçisinin elçisini, Allah'ın elçisini memnun edecek şekilde başarılı kılan Allah'a hamdolsun!' buyurduğunu belirtmiştir.¹⁴⁴ Bu ifadelerde bütün Müslümanların tabi olduğu bir temel prensip dile getirilmiştir. Müslümanlar bir konuda hüküm verirken önce Allah'ın kitap'ına müracaat emelidirler. Peygamberimiz (s.a.s.) de hayatı boyunca Muaz (r.a.)'ın ağzından belirtilen bu prensibe göre hareket etmiştir. O, yaptığı ve söylediği her şeyi Allah'ın Kitap'ından hareketle söylemiş ve ortaya koymuştur. Eğer doğrudan doğruya Kur'ân'da bulunmayan bir durum söz konusu olsa, onu da Kur'ân'a uygun ve onun temel prensiplerine aykırı olmayacak şekilde konunun çözüm yolunu bulmaya çalışmıştır.

Kur'ân'da Hz. Muhammed'in yüce bir ahlâka sahip olduğu belirtilmiş¹⁴⁵ ve Hz. Aişe de, Hz. Peygamber'in ahlâkının Kur'ân olduğunu söylemiştir.¹⁴⁶ Bu ifadeyle Hz. Aişe aslında onun tüm hayatının Kur'ân tarafından şekillendiğini ifade etmiştir. Çünkü Kur'ân onun rehberidir ve hayatına yön veren temel prensipler de Kur'ân-ı Kerîm tarafından ortaya konulan prensiplerdir. Onun sözlerinin başlangıcında kullandığı ifadelerden başlayarak, yalnız Allah'a kulluk, insanların canlarına ve mallarına gereken saygının gösterilmesi, emin kişiler olunması gereği, faiz, kan davası ve câhiliye âdet

¹⁴⁴Tirmizî, *Sünen*, "Ahkâm", 1327, 1328, c. III, s. 9, 10. Burada ifade edilen temel prensibi başka sahâbe ve Ebû Hanife de ifade etmiştir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Fatih Tok, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanife'nin Kur'ân Anlayışı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015, 172 vd.

¹⁴⁵ Kalem, 68/4.

¹⁴⁶ Müslim, "Kitabu's-Salât", 139, c. I, s. 513.

ve uygulamalarının kaldırılması, nesî yasağı, müminlerin kardeşliği, insanların Âdem'in çocukları olarak Allah'ın eşit kulları olduğu gerçeği, kadınlar konusundaki hassasiyet vurgusu ve diğer doğrudan doğruya Kur'ân'ın bildirdiği hususlardandır. Hz. Peygamber (s.a.s.), Kur'ân'da yer alan ve daha önce tebliğ etmiş olduğu bu hususları, Vedâ hutbesiyle binlerce Müslümanın şahsında bütün ümmetine ve insanlığa yeniden duyurmuştur. Yani bu Hutbe, onun 23 yıl boyunca sunduğu Kur'ân tebliğinin genel bir özeti mahiyetindeki son mesajı olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s.), daha önce ayrıntılı olarak sözlü ve fiili olarak gösterdiği, duyurduğu bu mesajı ile ümmetine veda etmiştir.

Kaynakça

- Abdülvehhâb Hallâf, *İslâm Hukuk Felsefesi (İlmu Usûli'l-Fıkh)*, çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1985.
- Algül, Hüseyin, "Haram Aylar" *DİA*, İstanbul 1996, c. XVI, s. 105-106,
- Bayraktar, İbrahim, "İslâm'ın İnsana Tanıdığı Bazı Temel Haklar ve Vedâ Hutbesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9, s. 245-269; sy. 10, s. 221-231.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Muğîre Berdizbe el-Cû'fi (ö. 256/870), *Sahihu'l-Buhârî*, haz. Kâsım Şemmâi er-Rifâî, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1987.
- Cevad Ali, *el-Mufassal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, Bağdat 1993.
- Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, Ankara 1957.
- Fayda, Mustafa, 'Câhiliye', *DİA*, İstanbul 1993, c. VII, s. 17-19.
- Hamidullah, Muhammed, *Mecmûatü'l-vesâiki's-siyâsiyyeti li'l-ahdi'n-nebeviyyi ve'l-hilâfeti'r-râşide*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1987.
- _____, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, Hz. Peygamber Döneminin Siyasi-İdari Belgeleri, çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 1997.
- _____, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınları İstanbul 1980.
- _____, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 2011.
- İbn Abdîrabbih el-Endelûsî, Ahmed b. Muhammed *el-İkdü'l-ferîd*, haz. Muhammed Saîd el-Uryan, Mektebetü'l-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, Kahire 1953.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned*, haz. Hamza Ahmed ez-Zeyn, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1995.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemaluddin Abdülmelik (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, haz. Mustafa es-Sekâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafîz Şelebî, Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ty.
- İbn Kuteybe ed-Dineverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Kitâbu*

- uyûni'l-ahbâr*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, c. I-IV, Beyrut 1925.
- Karakılıç, Celaleddin, "Hazret-i Muhammed Aleyhi's-Selâm'ın Vedâ Haccı", *Diyânet Dergisi*, Ocak-Şubat 1972, c. XI, sy. I, s. 19-27.
- Müslim b. El-Haccâc el-Kuşeyrî el-Nisâbü'rî, Ebü'l-Hüseyn (ö. 261/875), *Sahîhu Müslim*, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut 1991.
- Özdemir, H. Ahmet, 'Son Peygamberin (s.a.s.) Son Mesajı Olarak Vedâ Hutbesi', *Din İlimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, c. V, sy 1, s. 95-112.
- Polat, Selahattin, 'İslâm'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri', *Kutlu Doğum Sempozyumu 2001*, 2. baskı, TDV Yayınları, Ankara 2008.
- Şatibî, Ebü İshâk İbrahim b. Mûsâ b. Muhammed (ö. 790/1388), *el-Muvâfakât*, çev. Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 1999.
- Taberî, Ebü Câfer Muhammed b. Cerîr (310/923), *Tarihu Taberî, Tarihu'r-rusûl ve'l-Mulûk*, haz. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Maârif, Kahire 1967.
- Tirmizî, Ebü İsa Muhammed b. İsa (ö. 279/892), *Câmiu'l-kebir*, haz. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1996.
- Tok, Fatih, 'Peygamberimizin Kur'an'dan İktibasları', *II. Lisans Üstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı IV*, edit. Ümit Güneş, İstanbul 2003, s. 1065-1076.
- _____, *İmâm-ı A'zam Ebu Hanîfe'nin Kur'an Anlayışı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- Vâkîdî, Muhammed b. Ömer b. Vâhid (207/822), *Kitâbu'l-megâzi*, haz. Marsden Jones, Oxford University Press, London 1966.
- Yakûbî, Ahmed b. Ebî Yakûb b. Câfer b. Vehb b. Vâdih, *Târihu'l-Yakûbî* (ö. 292/905), haz. Abdülemîr Mühennâ, Şirketü'l-A'lâ li'l-Matbûât, Beyrut 2010.